

SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid XXVI ajalookonverents

6. juulil 2019 Haapsalu Kultuurikeskuse rõdusaalis (Posti 3, Haapsalu)

- 9.30-10.00   Registreerimine, tervituskohv
- 10.00   Avasõnad
- 10.00-10.30   Jorma Friberg (*Rannarootsi Muuseum*)
Alexander Pikner – Sigadega Helsingisse
- 10.30-11.00   Kaarel Antons (*Eesti Spordi- ja Olümpiamuuseum*)
Spordi kujunemine Läänemaal enne Vabadussõda
- 11.00-11.30   Eimar Tärk (*Tartu Ülikool*)
Läänemaa meremehed 1920. aastal registreeritud laevateenistujate
nimekirjades
- 11.30-12.00   Anti Selart (*Tartu Ülikool*)
Haapsalu kui kaubalinn: 13. ja 14. sajand
- 12.00-12.30   Kersti Markus (*Tallinna Ülikool*)
Lihula tähendusest muinas- ja keskaja piirimail
- 12.30-13.30   Lõuna
- 13.30-14.00   Jaak Mäll (*SALM*)
Kuidas Saare-Lääne piiskopist sai Vana-Liivimaa rikkaim mees?
- 14.00-14.30   Madis Maasing (*Tartu Ülikool*)
Kuidas saadi ja kuidas ei saadud Saare-Lääne piiskopiks
- 14.30-15.00   Anu Mänd (*Tallinna Ülikool*)
Kunstist, kunstnikest ja tellijatest hiliskeskaegses
Saare-Lääne piiskopkonnas
- 15.00-15.30   Inna Põltsam-Jürjo (*Tallinna Ülikool*)
Ühest hävinud hauaplaadist Haapsalu toomkirikus
- 17.00   Läänemaa Muuseumi Toimetised XXII esitlus Haapsalu
Piiskopilinnuses

Alexander Pikner – Sigadega Helsingisse

Jorma Friberg (*Rannarootsi Muuseum*)

Uurimus põhineb peamiselt Helsingi sadamakontori päevaraamatu ülestähendustel (1876 – 1914).

Alexander Pikner sündis Haapsalu lähedal Kiltsi mõisas mõisatöölise peres ja töötas Vormsis Suuremõisas (Magnushof) aednikuna. Pärast Suuremõisa mõisa riigile ostmist, tuli tal otsida enesele uus sissetulek ja noorele perele elatusallikas.

1880-ndatel arenes väga hoogsalt rannikul ja saartel elavate talupoegade ja vabadike laevaehitus ja merekaubandus Soome lahe sadamalinna-dega. Meretarkust ja laevaehitusoskusi pärandati Vormsis ja ka mujal tavaliselt isadelt poegadele. Laevu ehitati alati sõprade või sugulastega kambas. Arvatavasti kõik saare talud olid mõnes purjelaevas osanikud ja üksiküritajatel kauaks jaksu ei jagunud. Pikneritel, kui mandrilt pärit olevatel, selline mereline taust puudus aga täielikult. Aga pealehakkamist ja päris uue kaubaartikli katsetamiseks julgust, jagus rohkelt.

Kui toona veeti Vormsist Soome peamiselt kartulit, sutsusinke, otra, rukist, õunu, ja kanamune, siis Aleksander alustas kohe täiesti uue kaubaartikli – elussigadega. Helsingi sadamakontori päevaraamatutest selgub, et enne Aleksander Piknerit oli sigu elusana Eestist toodud vaid 5 korda. Esimest korda 1882. aasta sügisel 2 siga, 1896. aasta sügisel 25 siga, 1897. aastal kolmel korral üle 75 sea. Kõik toojad on piirdunud vaid ühe korraga. Üks Vormsi jahtlaev „Snäll“ on siiski 2 korda sead oma lastiks saanud, kuid kipparid on erinevad! Tekivad järjest küsimused. Miks? Vähetasuv? Vaevaline? Tülikas? Väljakannatamatu? Vastust neile kahjuks teada enam ei saa.

Samuti ei saa enam vastust sellele, kuidas aga Aleksander Pikner suutis teha nii Vormsist kui ka Haapsalust Helsingisse 16. aasta jooksul vähemalt 83 reisi, koos rohkem kui 3600 seaga. Andmed puuduvad 1904. aastast, kuna arhiivis ei suudetud sadamakontori päevaraamatu asukohta tuvastada ja sigade arv on välja toomata 13 korral. Seda arvesse võttes võib koguarvuks pidada rohkem kui 4000 siga. Kõik sõidud tegi ta ise kipparina pardal olles ja vaid 1911. aasta sügisel on teda asendanud kippar Lindquist.

Spordi kujunemine Läänemaal enne Vabadussõda

Kaarel Antons (*Eesti Spordi- ja Olümpiamuuseum*)

19. sajandil algas Euroopas Inglismaa juhatusel modernse spordi intensiivne väljakujunemisprotsess. I maailmasõjaks oli olemas juba spordis ka väljaspool Euroopat rahvusvahelisel tasandil ühtne arusaam spordist. Eesti ala mõjutas 19. sajandi teisel poolel eelkõige võimlemistundide viimine haridussüsteemi (selle juures kasutatakse enam mõistet kehakultuur), spordiseltside areng, nn jõumeeste kultuuri populaarsus ning sajandivahetusel juba modernsete spordialade jõudmine siia piirkonda.

Läänemaal toimunud kehakultuuri ja spordi väljaarenemisloole on seni küllalt vähe tähelepanu pööratud. Kindlasti võib üheks põhjuseks pidada spordiajaloolaste huvi eelkõige võistlusspordi vastu. Teisalt kummitab Eesti spordiloo uurimist kahe suurema spordikeskuse nagu Tartu ja Tallinn domineerimine. Ka Läänemaa spordielu on seni vaadeldud sporditippude põhiselt ning üldised arengusuunad on jäänud tahaplaanile.

Siiski on Läänemaa spordielus läbitud samad protsessid, mis toimusid Eesti piirkondades väljaspool kahte suuremat linna. Spordi areng siin maakonnas on mõjutatud maakonna keskuse Haapsalu käekäigust. Kuurordi staatusega kaasnesid näiteks siin ajaviiteks mitmete meelelahutuslikke sportlikke mängude harrastamine (eeskätt tennis). Samas võib maapiirkondades kehakultuuri vastu huvi tõstmise juures oluliseks pidada jõumeeste demonstratsiooniesinemisi, hoogustuvat seltsitegevust ja võimlemist koolides.

Läänemaa meremehed 1920. aastal registreeritud laevateenistujate nimekirjades

Eimar Tärk (*Tartu Ülikool*)

1920. aastal hakati Eestis meremehi süstemaatiliselt registreerima. Välispasside asemel oli meremeestel lubatud välismaale sõita kohalikus sadamavalitsuses registreeritud kutsetunnistuse alusel. Samuti registreeris meremehi politseitalitus.

Säilinud registritesse on kantud umbkaudu tuhatkond teenistuses olnud meremeest. Olenevalt registreerimise kohast ja asutusest on sisse kantud erinevaid isiklikke andmeid: piirkondlik päritolu, sugu, perekonnaseis ja teenistuskoh. Isikute andmeid on täiendatud kirikuraamatute, hilisemate Meremeeste Kodu ja tagavaraväelaste registrite abil.

Ettekandes on fookusesse võetud Läänemaa meremehed. Tallinnas registreeritud meremeestest oli tollaselt Läänemaalt pärit või sealse sissekirjutusega 17,4%, kellest aga enamuse moodustasid hiidlased. Neid kõrvale jättes on lähemalt käsitletud selgelt eristuvaid Vormsi ja Noarootsi kohalikke paatkondasid, aga ka teistel laevadel seilanud läänemaalasi. Kuidas suhestuvad nad registrites leiduvate tendensidega ning kuidas mõjutab seda allikmaterjalide loomus?

Vältimaks uuritavate inimeste ainult numbriteks taandamist, leiavad valitud Läänemaa meremehed ka biograafilist käsitlemist.

Haapsalu kui kaubalinn: 13. ja 14. sajand

Anti Selart (*Tartu Ülikool*)

Haapsalu ajalugu keskajal on mitmes mõttes iseloomulik näide Liivimaa väikelinnade ajaloo ja selle uurimise kohta üldse. Linna keskaegset arhiivi pole säilinud, kirjalikke allikaid on seega väga vähe ja need kajastavad vaid väga üksikuid linnaelu aspekte. Linn rajati piiskopist maahärra poolt 13. sajandi viimasel veerandil, see on ajal, kui Liivimaal said alguse mitmed linnad – aga koos saatusekaaslastega jäi Haapsalu suuremate naabrite varju ega etendanud Läänemere-äärsete kaubalinnade seas nimetamisväärset rolli.

Siiski on võimalik seda pilti Liivimaa väikelinnade vääramatult miseraablist ajaloost teataval määral kahtluse alla seada. 13. sajandil leidsid Läänemere ümber aset väga kiired ja olulised muudatused poliitikas, majanduses, ühiskonnas. Eesti puhul on neid tavaliselt seostatud maa vallutamise ja ristiusutamise, kuid mitmed nähtused olid ühised kogu regioonile, olenemata poliitilise ajaloo käigust. Üks selliseid asju oli linnade teke. Ajavahemikul 1200-1350 annetati vähemalt neljateistkümnele Eesti ja Läti asulale maahärrade poolt linnaõigus. Kuigi linnaelus andsid tooni sisserändajad Saksamaalt, moodustas linnaelanike hulgas arvulise enamuse kohalikku päritolu rahvas, aga uusi elanikke tuli ka Soomest, Venemaalt ja võib-olla mujaltki. Linnad ja kaubandus olid elualad, kus arvatavasti kõige kiiremini ja kõige sügavamalt kujunes välja „uue“ ja „vana“, „kohaliku“ ja „sissetoodu“ sümbioos.

Haapsalu linnaõigused 1279 ja 1294 on Liivimaa väikelinnade õiguste hulgas ühed varasemad. 13. ja 14. sajandi allikates leidub päris ilus hulk linlasi, kelle nimi viitab seosele Haapsaluga. Märkimisväärne on ka saarlaste osakaal Liivimaa varases linnaelus.

Lihula tähendusest muinas- ja keskaja piirimail

Kersti Markus (*Tallinna Ülikool*)

Võitlus Lihula pärast 13. sajandi algul näitab, et tegemist oli kohaga, mis oli tuntud nii sakslastele kui skandinaavlastele ja väga oluline saarlastele. Me ei tea kuhu mõeldi paigutada piiskop Fulco, kuid 13. sajandi esimestel kümnenditel näib piiskopi residentsina olevat aktuaalne just Lihula. Nii geograafilised olud kui paiga kiire areng linnaks 1230-40. aastatel, näitavad, et siin pidi olema juba varem keskus, mis ületas lokaalset tähendust. Kuid vaatamata Mati Mandeli ja Anton Pärna uurimustele, ei tule see tähendus teiste Eesti muinaslinnuste kontekstis kuidagi esile. Senises linnuste uurimise historiograafias näib Lihula muinaslinnus olevat vaid üks paljudest.

Ettekandes pööratakse tähelepanu Lihula ümbruskonna loodusoludele ning püütakse vaadata kogu Saare-Läänemaad viikingilaeva perspektiivist. Analüüsitakse veeteede võimalikku kulgemist ning kohalike võimukandjate haldusala piire. Põhirõhk on aga siiski skandinaavlastel ning nende huvide analüüsil. Miks tuli ikkagi Rootsi kuningas Lihulasse ja mis seos siin võiks olla kaubalinnade rajamisega Läänemere regioonis laiemalt? Senistes käsitlustes on vaadatud taanlasi ja rootslasi konkurentidena, kuid tegelikult võib rääkida teatud dünastiate võrgustikust, kes suunasid mõlema riigi sise- ja välispoliitikat ristisõdade ajal ning see mõjutas kogu Läänemere regiooni. Just skandinaavlaste pidev huvi Läänemaa vastu võiks avada Lihula tegelikku tähendust muinas- ja keskaja piirimail.

Kuidas Saare-Lääne piiskopist sai Vana-Liivimaa rikkaim mees?

Jaak Mäll (*SALM*)

17 aastat tagasi ilmus Läänemaa Muuseumi toimetistes Ivar Leimuse artikkel "Saare-Lääne piiskop - rikkaim mees Liivimaal?". Ja kui ilma suurema liialduseta võib öelda, et artikli põhiväide tuli enamusele Eesti keskaja-uurijatest üllatusena, siis esitatud faktides ei olnud kellegi ei võimalust ega põhjustki kahelda. Saare-Lääne piiskopi rikkuse allikana pakkus Ivar Leimus välja tulusid maavaldustelt saadava rendi näol ja siinkohal tuleb temaga kindlasti nõustuda.

Kuidas aga tekkis situatsioon, kus väikeste ja vähese põllumajandusmaaga valdustega Saare-Lääne piiskop võis arvestada sama suurte tuludega kui Tartu ja Riia piiskopid kokku? Vastus antud küsimusele peitub esimest de facto Saare-Lääne piiskoppi Heinrichit (1234-1260) vaevanud poliitilistes ja finantsprobleemides ning nende lahendamiseks heausklikult sõlmitud kokkulepetes.

Kuidas saadi ja kuidas ei saadud Saare-Lääne piiskopiks?

Madis Maasing (*Tartu Ülikool*)

13.–16. sajandil oli ametis 24 Saare-Lääne piiskoppi, kuid selle olulise ametikoha ihaldajaid oli märksa rohkem. Kolme sajandi vältel muutusid piiskopiks saamise tingimused ja võimalused mõistagi oluliselt, kuid näib, et piiskopitooli vastu tunti stabiilselt kõrget huvi nii piiskopkonna sees kui ka lähemas ümbruses – aga kohati ka hoopis kaugemal. Lisaks rohkem tuntud avalikele ja sõjalistele konfliktidele (näiteks 1440.–60. aastail ja 1530. aastail) võideldi piiskopikoha eest veelgi tihemini erinevate diplomaatiliste ja õiguslike vahenditega. Kuid mis tagas ühe kandidaadi edu ja tõi kaasa teise ebaedu ehk kuidas ikkagi saadi ja miks ei saadud Saare-Lääne piiskopiks?

Ettekandes vaatlen kõigepealt piiskopiks saamise õiguslikke võimalusi. Neid saab laias laastus jagada kolmeks, mis kõik olid kasutusel ka Saare-Lääne piiskopkonnas: 1) piiskopi nimetas paavst; 2) piiskopi nimetas peapiiskop (või erandjuhul piiskop, kanoonilist õigust rikkudes ka valitseja); 3) piiskop valiti toomkapiitli poolt. Peale selle võidi piiskopile juba tema ametiajal võtta ametijärglusõigusega abiline, koadjuutor, kuid ka tema võis oma kohale saada eelkirjeldatud viisidel. Ajas oli eelkirjeldatud viiside populaarsus kohati dramaatiliselt muutlik, mis sõltus nii kohalikust kui ka kaugematest asjaoludest, millele tuleb piiskopkonna loomis- ja algusfaasis erilist tähelepanu pöörata. Konkreetsete piiskopikandidaatide puhul mängivad väga olulist rolli nende isiklikud kontaktid ehk suhtevõrgustik, mille rekonstrueerimisele aitavad muu hulgas kaasa nii nende piirkondliku ja seisusliku päritolu kui ka vaimulikku orduusse kuuluvuse tuvastamine.

Liivimaa ajaloos on ikka ja jälle rõhutatud Saksa Ordu ambitsiooni piiskopkondi enda kontrolli alla saada või mõjusfääri tõmmata. Seetõttu on eriti huvitav jälgida, kui palju ordu tegelikult Saare-Lääne piiskopivalimistesse sekkus ning kuivõrd edukas ta sealjuures oli. Lähemalt käsitlen ka mõningaid olulisemaid, inforikkamaid ja huvitavamaid piiskopiks saamise ja mittesaamise juhtumeid.

Kunstist, kunstnikest ja tellijatest hiliskeskaegses

Saare-Lääne piiskopkonnas

Anu Mänd (*Tallinna Ülikool*)

Keskaegset kunsti on kunagise Saare-Lääne piiskopkonna aladelt säilinud küllaltki vähe, esmajoones meenuvad ilmselt kolm-neli nikerdatud altarijetaablit ning raidkivikunsti esindavad vapitahvlid ja hauaplaadid (enamasti fragmendid). Kui aga mõelda sellele, et ainuüksi Haapsalu toomkirikus oli üle 20 altari ja linnakirikus vähemalt 3 altarit, on selge, et säilinu moodustab kõigest murdosa kunagi kirikutes ja linnustes paiknenud kunstiteostest.

Vajadus kunsti järele oli suur. Kirikute-kabelite jaoks vajati suurel hulgal liturgilisi esemeid ning altareid kaunistanud retaableid ja pühakujusid. Vaimulikud ja ilmalikud aukandjad vajasisid isiklikke esindusesemeid ja ametitunnuseid (nt sõrmus, pitsat, kett), esindusmööblit, lauahõbedat, kingitusi kõrgete külaliste jaoks jne. Piiskoppide residentse ja nende eestvõttel rajatud ehitisi kaunistati vapitahvlitega. Piiskoppide, toomhärjade ja vasallide haudu tähistasid figuraalsed või vappidega kaunistatud hauaplaadid. Eelnev loetelu moodustab vaid osa kõigist neist esemest, mida me tänapäeval liigitame kunsti (või laiemalt võttes visuaalkultuuri) alla.

Ettekandes arutletakse küsimuste üle, kes olid hiliskeskaegses piiskopkonnas peamised kunstitegelased, kust kunsti telliti ja kes olid meistrid, kes tellimusi täitsid. Arutletakse ka, kas on mõeldav, et piiskopi teenistuses seisis mõni n-ö õuekunstnik. Ehkki kirjalik allikmaterjal kunsti tellimise ja piiskopkonnas, eelkõige Haapsalus, tegutsenud meistrite kohta on äärmiselt napp, on üht-teist võimalik arhiiviallikate ja säilinud teoste põhjal siiski kindlaks teha.

Ühest hävinud hauaplaadist Haapsalu toomkirikus

Inna Põltsam-Jürjo (*Tallinna Ülikool*)

Eduard Philipp Körberi (1770-1850) kogus leidub 1833. aastast pärinev joonistus keskaegsest hauaplaadist Haapsalu toomikirikus. Kahjustuse tõttu on võimalik sellel kujutatud aastaarvuks lugeda nii 1374 kui ka 1474. Juba ainuüksi oma vanuse tõttu oleks tegu tähelepanuväärse mälestusmärgiga. Asjale lisab aga veelgi vürtsi, et Körberi teatel kuulus hauatähis ühele templirüütlile.

Tänaseks on mitmes mõttes tavatu hauaplaat hävinud ning puudub võimalus seda vahetult uurida, see on andnud põhjust pidada joonistust lausa Körberi fantaasiaks. Ettekandes arutletakse, milliseid tõlgendusvõimalusi pakub hauaplaadil kujutatu ning kas see aitab jõuda arusaamiseni, mis mälestusmärgiga oli selle 19. sajandil ülesjoonistatu puhul õigupoolest tegu.